

MICHAL BADA

SLOVENSKÉ DEJINY

II 1526 – 1780

SLOVENSKÉ DEJINY II

SLOVENSKÉ DEJINY II

Bratislava 2017

MICHAL BADA

Slovenské dejiny

II

1526 – 1780

Vydalo Literárne informačné centrum
Námestie SNP 12
812 24 Bratislava
www.litcentrum.sk

© Michal Bada 2017
© Literárne informačné centrum 2017

Recenzovali:
Doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD.
Doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD.

Prvé vydanie

Zodpovedná redaktorka:
Otília Škvarnová

Grafická úprava:
Literárne informačné centrum

Sadzba:
Matúš Lelovský

Menný a miestny register zostavila:
Otília Škvarnová

ISBN 978-80-8119-103-9

OBSAH

ÚVOD	7
------	---

HLAVA I

ÉRA INTEGRÁCIE

ZAČLEŇOVANIE UHORSKA DO HABSBUERSKEJ MONARCHIE	21
1. Moháčska bitka a jej bezprostredné dôsledky	22
2. Osmanská okupácia a rozdelenie Uhorska	28
3. Hospodárska situácia na Slovensku v kontexte vznikajúcej habsburskej monarchie a európskej ekonomiky	47
4. Vývoj uhorskej spoločnosti a jej štruktúr	65
5. Premeny náboženského a ideového života v krajine	73

HLAVA II

ÉRA REZISTENCIE

UHORSKO VO VÍRE STAVOVSKÝCH POVSTANÍ	93
1. Uhorsko a jeho cesta k prvému stavovskému povstaniu	94
2. Konfesionálny zápas a ideové prúdy uhorskej spoločnosti	104
3. Povstanie Gabriela Betlena	114
4. Povstanie Juraja I. Rákociho a súvislosti dobových procesov v Uhorsku	120
5. Prvé roky vlády Leopolda I.	131
6. Politika absolutizmu v Uhorsku a odboj Imricha Tököliho	138
7. Ideológia a jazyk slovenského národa v 17. storočí	155
8. Koloničov pokus o transformáciu krajiny	164
9. Povstanie Františka II. Rákociho	168

HLAVA III

ÉRA ADAPTÁCIE

UHORSKO – PRIESTOR APLIKÁCIE OSVIETENSKÉHO ABSOLUTIZMU	179
1. Vláda Karola III. a snahy o reformy v Uhorsku	180
2. Osvietenská vláda Márie Terézie	185
3. Vývoj hospodárstva a obyvateľstvo na Slovensku v 18. storočí	206
4. Školstvo a osveta v 18. storočí	229
5. Architektúra a staviteľstvo v 18. storočí	247

Kalendárium254
Prehľad osobností329
Edičná poznámka350
Texty k obrázkom351
Literatúra352
Menný register363
Miestny register377

ÚVOD

Porážka uhorského kráľovského vojska 29. augusta 1526 v bitke pri Moháči mala pre uhorské i slovenské dejiny nedeľné následky. Hoci samotný dátum predstavuje symbolický chronologický predel, môžeme konštatovať, že po tejto udalosti sa v uhorskom štáte, spoločnosti i kultúre začali búrlivé zmeny, ktoré by bez spomenutého tragického vojenského stretu buď neprebehli, alebo by prebiehali iným tempom a inými formami. Nastávajúca nová doba sa nie náhodou nazýva novovek. Na scénu totiž nastúpili naozaj nové politické, kultúrne, hospodárske, spoločenské a myšlienkové fenomény, ktoré udávali smer vývinu až do obdobia osvietenstva.

Do centrálnej Európy začal prenikať nový mocenský faktor – Osmanská ríša, a v dôsledku uprázdnenia uhorského trónu vypukla v krajine občianska vojna. V priebehu niekoľkých rokov sa ťažisko uhorského štátu presunulo na územie Slovenska, pričom Bratislava sa stala (dočasným) hlavným mestom kráľovstva. Na tróne sa ako nový vládnucci rod v Uhorsku objavili Habsburgovci, ktorí sa snažili vládnuť absolutisticky. Pre mnohých príslušníkov tradičnej uhorskej stavovskej spoločnosti bola forma, prostriedky, ciele aj stratégie ich riadenia spoločnosti v istom zmysle civilizačným šokom. Habsburgovci sa usilovali predovšetkým o to, aby ich panovnícka moc nebola v oblasti výkonnej ani zákonodarnej ničím obmedzovaná. Panovnícky absolutizmus a centralizmus ako forma vlády postupne likvidoval zásady stavovskej monarchie. Uhorský stavovský partikularizmus, o ktorého prekonanie sa príslušníci vládnucej dynastie pokúšali rôznymi spôsobmi, sa opieral o krajinské, resp. šľachtické, mestské a kánonické právo (to nebolo iba právom duchovenstva, ale ovplyvnilo aj právne poriadky ostatných skupín obyvateľstva). Najvýznamnejšími centrami odporu boli dve dôležité opory stavovského zriadenia – uhorský snem a stolice, ktorých sa centralizačné opatrenia dvora takmer nedotkli.

Habsburskí panovníci uplatňovali svoju moc pomocou početného štátneho úradníctva, armády i katolíckej cirkvi. Namiesto stavovskej samosprávy s dedičnými hodnosťami zriaďovali štátne úrady, do ktorých boli vymenovávaní profesionálne pripravení úradníci. Takisto obmedzovali a niekedy aj rušili práva šľachty a historických štátnych celkov. Pre odpor stavov, ktoré občas siahali aj po ozbrojených povstaniach, sa v Uhorsku absolutizmus nepodarilo natrvalo presadiť. Uhorsko si

zachovalo znaky štátnosti, šľachta značnú časť výsad a samosprávne orgány. Habsburgovci boli na jeho pôde nútení rešpektovať práva domácich stavov a deliť sa s ich orgánmi (snem, stolice) o moc. Aj vďaka tomu uhorská šľachta nadobudla silné sebavedomie, vlastenecké cítenie a pocit nezávislosti. Berúc na zreteľ fungovanie stavovského štátu a privilegované postavenie šľachty v Uhorsku, jej životné pomery najlepšie vystihovalo heslo *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*, ktoré možno voľne preložiť takto: Mimo Uhorska sa nedá žiť, a ak aj áno, tak nie tak dobre.

Viac ako 150-ročné zabratie územia Osmanmi a opakujúce sa stavovské povstania mali na civilizačný vývoj Uhorska negatívny vplyv. Spôsobili jeho zaostávanie za západnými časťami habsburskej monarchie, konzervovali štruktúry pôvodne stredovekej stavovskej spoločnosti a brzdili prienik modernizačných procesov do nej. Obdobie raného novoveku možno v istom zmysle vnímať ako rad civilizačných a kultúrnych zlomov, ktoré vyúsťovali do mnohopočetných podôb konfrontácie medzi panovníckym dvorom a uhorským politickým národom. Uhorská elita napokon našla s Habsburgovcami obojstranný kompromisný *status quo*, no svoj tradičný odmietavý postoj voči „nemeckému“ a „cudziemu“ si ponechala. Animosita medzi Západom a jeho ponímaním moci a „uhorskými tradíciami“ sa naplno rozohorela už v počiatočnej fáze zápasu o uprázdnený uhorský trón v podobe boja medzi Ferdinandom I. Habsburským a domácim protikráľom, sedmohradským magnátom Jánom Zápoľským. Boj týchto dvoch korunovaných hláv využili Osmani vo svoj prospech. Územie Slovenska sa vtedy dostalo do sféry vplyvu Osmanskej ríše, ktorá sa riadila úplne odlišnými náboženskými, kultúrnymi, vojenskými a etickými normami. Toto susedstvo malo pre miestnych obyvateľov väčšinou veľmi negatívne dôsledky. Bývali vystavení nielen vraždeniu, drancovaniu, unášaniu do otroctva, ale aj zhoršovaniu životných podmienok v súvislosti s dobou intenzívne poznačenou vojnou a nepokojmi. Obaja panovníci, neschopní za daných podmienok zvíťaziť nad protivníkom, si našli svoje územné sféry vplyvu a Veľkovaradínskym mierom, uzavretým roku 1538, sa vzájomne uznali za legitímnych kráľov. Osmani roku 1541 využili možnosť hájiť politické záujmy Jána Žigmunda, neploletého syna Jána Zápoľského, a obsadili Budín. Ten sa stal novým hlavným mestom osmanskej provincie, pričom bol zároveň ideálnym predpo-
lím na vojenskú konfrontáciu s tou časťou krajiny, ktorú kontroloval

Ferdinand. Nová, pätnásťročná vojna sa začala roku 1593 a skončila sa roku 1606 podpisom mierovej zmluvy pri rieke Žitave. Cisár sa zaviazal platiť ročný tribút (poplatok za mier) a potvrdil stratu viacerých území. Napriek oficiálnemu pokoju zbraní v pohraničí neustále prebiehali vojenské potýčky, prepady uhorského územia, odvliekanie ľudí do zajatia. Aktívna fáza vojenského zápasu sa opäť rozhorela roku 1663, keď sa za pomerne krátky čas podarilo Turkom dobyť jednu z najznámejších a najdôležitejších protitureckých pevností, Nové Zámky. Týmto spôsobom sa pod osmanskú moc – do správy najsevernejšej tureckej provincie – dostalo ďalších 750 obcí na Slovensku. Osmanskú expanziu zastavili až úspešné bitky pri Mogersdorfe a Svätom Gottharde roku 1664. Cisár bol nútený urýchlene uzatvoriť Vašvársky mier, ktorý predovšetkým v Uhorsku vyvolal veľkú nevôľu. Vnútorne oslabenie Osmanskej ríše i postupná profesionalizácia habsburskej cisárskej armády sa prejavili až na sklonku 17. storočia. Svedectvom toho bolo nielen neúspešné obliehanie Viedne Turkami roku 1683, ale aj rýchla séria ich porážok, vďaka ktorým bolo územie Uhorska už na prelome 17. a 18. storočia oslobodené spod osmanskej nadvlády.

Dôležitý fenomén dejín uhorského raného novoveku, a teda i slovenských dejín, predstavujú stavovské povstania. Boli to ozbrojené vystúpenia sedmohradských a uhorských stavov vedených sedmohradskými kniežatami alebo uhorskými magnátmi proti Habsburgovcom v rokoch 1604 (začiatok Bočkajovho povstania) až 1711 (Satmársky mier). Ich motívom bol odpor voči absolutisticko-centralizačným snahám viedenského dvora, zápas šľachty za zachovanie uhorskej feudálnostavovskej ústavy a svojich vlastných, šľachtických privilégií. Zväčša sa odohrávali na území Slovenska, ktoré po tureckej invázii v 16. storočí ostalo z Uhorska ako jeho jadro, kontrolované Habsburgovcami. Spúšťačom prvých povstaní bol odpor proti rekatolizačným snahám panovníkov v Uhorsku. Postupne sa do popredia dostávali i sociálne otázky, pričom posledné z povstaní vypuklo ako roľnícka vzbura. Významným faktorom ovplyvňujúcim ich vznik i priebeh často bola Osmanská ríša (jedinú výnimku tvorí povstanie Františka II. Rákociho) a tradiční európski zahraničnopolitickí rivali habsburskej ríše (Francúzsko). Platí konštatovanie, že počas názorových nezhôd medzi Habsburgovcami a politickou elitou Uhorska buď prebiehala vojna na hraniciach monarchie, alebo, naopak, hrozilo, že vojna sa preniesla do Uhorska. Stavovské

povstania mali v konečnom dôsledku neblahé následky na hospodársky a spoločenský život krajiny.

Oslabenie kráľovskej moci v zápase s Osmanskou ríšou, spolu s protireformačnou politikou kráľa Rudolfa, vyústilo do vypuknutia protihabsburského ozbrojeného povstania protestantskej šľachty roku 1604. Na jeho čelo sa postavil sedmohradský magnát Štefan Bočkaj, ktorý za pomoci hajdúskeho vojska prinútil habsburskú stranu na ústupky a tie boli spečatené vo Viedenskom mieri roku 1606. Napriek tomu nielen panovnícky dvor, ale aj katolícka šľachta pokračovali v rekatolizačných opatreniach a na svojich panstvách na základe patronátneho práva uplatňovali princíp *cuius regio, eius religio* (čie panstvo, toho viera), pôvodne prijatý pre územie Rímsko-nemeckej ríše, ktorý v Uhorsku nebol uzákonený. Protestantským poddaným odoberali kostoly a znemožňovali náboženskú prax. Za týchto okolností nasledovalo druhé ozbrojené vystúpenie proti viedenskému dvoru – povstanie sedmohradského kniežat'a Gabriela Betlena.

Jeho počiatky súviseli so začiatkom veľkého európskeho vojnového konfliktu – tridsaťročnej vojny. Betlenovo vojsko obsadilo takmer celé územie Slovenska a jeho vodca sa dokonca zmocnil uhorských korunovačných klenotov, uchovávaných na Bratislavskom hrade. Roku 1620 bol na sneme v Banskej Bystrici zvolený za kráľa, no akt korunovácie z taktických dôvodov odmietol. Porážka českého stavovského povstania urýchlila hľadanie mierovej dohody medzi Betlenom a kráľom. Mier bol napokon podpísaný roku 1622 v Mikulove. Betlen ešte vystúpil proti panovníkovi dvoma výpravami (v rokoch 1623 a 1626), no výraznejšie úspechy nedosiahol. Na víre tridsaťročnej vojny sa podieľal i sedmohradský knieža Juraj I. Rákoci. Udržoval spojenie s členmi protihabsburskej koalície – so Švédskom, s Francúzskom a s Osmanskou ríšou. Roku 1644 vpadol na východné Slovensko, s pomocou osmanských jednotiek obsadil banské mestá a vyhlásil sa za ochrancu nekatolíkov. Povstanie strácalo na sile, pričom Rákoci mal veľké územné požiadavky a cisárska strana nemienila prijať náboženské požiadavky protestantov. Napokon bol mier medzi bojujúcimi stranami podpísaný roku 1645 v Linci. Dôležitým výsledkom dohody bolo potvrdenie náboženskej slobody vzťahujúcej sa aj na poddaných. Predpokladalo sa vrátenie okolo 400 protestantských kostolov, z ktorých bola napokon navrátená necelá štvrtina. Všeobecná nespokojnosť uhorskej šľachty s výsledkami Vašvárskeho mieru z roku 1664 i s celkovou politikou

Habsburgovcov voči Uhorsku viedla k sformovaniu opozičného magnátskeho hnutia, ktoré okrem náboženských požiadaviek formulovalo politické, stavovské a ústavné požiadavky. Pre toto hnutie sa zaužívalo pomenovanie sprisahanie Františka Vešeléniho, ktorý vtedy zastával funkciu palatína (nádvočníka, lat. *palatinus*, najvyšší krajinský hodnostár v Uhorsku), a bolo ďalším (prezradeným a nerealizovaným) pokusom o zvrhnutie Habsburgovcov. Viedenský dvor ostro zasiahol až roku 1669, keď mal dosť dôkazov, hoci niektorí protagonisti (vysokí krajinskí hodnostári a veľmoži) už medzičasom zomreli. Po popravách vodcov a tvrdých trestoch účastníkov a sympatizantov sprisahania sa viedenský dvor v spolupráci s vysokým katolíckym klérom rozhodol potlačiť svoju ideologickú opozíciu v Uhorsku. Vládu v krajine prevzalo tzv. gubernium, uhorská ústava bola zrušená a stolice obsadilo cisárske vojsko. Nasledovali rázne rekatolizačné opatrenia v podobe odoberania protestantských kostolov za asistencie vojska, od jesene 1673 prebiehali súdy s protestantskými kňazmi a učiteľmi. V Sedmohradsku sa zhromažďovalo mnoho nespokojencov z radov šľachty a prepustených vojakov, ktorí roku 1678 za podpory zahraničných síl (predovšetkým Osmanskej ríše a Francúzska) vpadli na východné Slovensko. Na čelo povstalcov, nazývaných kuruci, sa postavil Imrich Tököli a obsadil veľkú časť krajiny. Kráľ Leopold pod dojomom povstaleckých úspechov zvolal roku 1681 snem do Šopronu, na ktorom deklaroval náboženskú slobodu pre protestantov v Uhorsku. V stolicach si mohli postaviť tzv. artikulárne kostoly. Po porážke Turkov, Tököliho hlavných spojencov, pri Viedni roku 1683 i povstalecké vojská postupne opustili Uhorsko. Posledné stavovské protihabsburské povstanie vypuklo roku 1703, keď vzbúrené kalvínske obyvateľstvo v Potísi povolalo na svoje čelo Františka II. Rákociho, žijúceho v exile. Úspechy povstania posilnila účasť mnohých zbehnutých cisárskych veliteľov a Rákociho patent, podľa ktorého všetci poddaní slúžiaci v jeho vojsku mali byť oslobodení od všetkých povinností. Dlhotrvajúce vojenské operácie a najmä zhoršujúca sa hospodárska situácia mali za následok úpadok hnutia, pričom Rákociho začali opúšťať nielen radoví vojaci, ale aj šľachta. Povstalecký snem v Ónode roku 1707 zbavil Habsburgovcov trónu a zaviedol čiastočné zdanenie šľachty. Kráľ Jozef I. však na sneme roku 1708 potvrdil nezdaniteľnosť šľachty, čím si získal jej sympatie. Povstalecké kurucké vojsko bolo napokon zatlačené až do Sedmohradska a jadro jeho vodcov emigrovalo. Roku 1711 bol v Szmári podpísaný mier, ktorý v podstate

upevnil dovtedajší politický a mocenský *status quo*. Rovnováha medzi stavmi a kráľovskou mocou sa za vlády Márie Terézie a jej syna Jozefa II. začala postupne narúšať v prospech panovníka.

V súvislosti so stavovskými povstaniami aj v Uhorsku možno konštatovať, že vojenskými intervenciami sedmohradských kniežat sa narúšala krehká stabilita medzi viedenským dvorom a uhorskou politickou elitou. Na druhej strane uhorská šľachta rada využívala výpravy sedmohradských kniežat na boj o rozšírenie svojich práv a výsad. Po skončení vojenských operácií sa medzi oboma táborami periodicky uzatvárali kompromisy a dohody. Tak to bolo predovšetkým v rokoch 1608, 1622, 1645, 1681 a 1711. Všetky, okrem Satmárskeho mieru, boli prijaté na pôde uhorského snemu. Roku 1608 išlo o kompromis medzi Matejom II. a protestantskými stavmi, ktorým sa začal nový úsek uhorských dejín. Druhý kompromis nasledoval po uzavretí Mikulovského mieru roku 1622 medzi Ferdinandom II. a Gabrielom Betlenom a pretavil sa do uznesení šopronského snemu. Tretí kompromis, veľmi pripomínajúci ten z roku 1622, sa odohral po povstaní Juraja I. Rákociho. Tiež bol prijatý mimo uhorských hraníc – v dolnorakúskom Linci. Šopronský mier z roku 1681 bol takisto prejavom kompromisu medzi Uhorskom (v ktorom prebiehalo kurucké povstanie a vládlo gubernium) a viedenským dvorom. Piaty, definitívny kompromis bol uzavretý Satmárskym mierom roku 1711. Spomenuté kompromisy sú dôkazom, že uhorská politická elita si na dohodu s Habsburgovcami vždy ponechala priestor a tesnejšia previazanosť Uhorska a západných častí monarchie spôsobená tureckou expanziou zostala aktuálna aj po roku 1606. Vôľa na kompromis medzi panovníkom a uhorskými stavmi sa v konečnom dôsledku ukázala obojstranne nielen výhodnou, ale aj nevyhnutnou. Uzavreté kompromisy sa v Uhorsku zároveň spečatovali korunováciami príslušníkov rodu (resp. dynastie) Habsburgovcov. Roku 1608 to bola korunovácia Mateja II., roku 1622 Eleónory Gonzagovej (druhej manželky Ferdinanda II.), roku 1647 bol korunovaný Ferdinand IV., roku 1681 Eleonóra Magdaléna Wittelsbachová (tretia manželka Leopolda I.) a roku 1712 Karol III.

Svet stredoveku sa na našom území v mnohých sférach života vytrácal rýchlejšie aj vďaka šíreniu reformačných myšlienok a laicizácii vzdelania a vedy. Napriek pohnutým časom sa k nám dostávali myšlienky humanizmu a renesancie. Nové myšlienkové prúdy sem prichádzali mnohými spôsobmi a nachádzali živnú pôdu v cirkevnom, šľachtickom

i meštianskom prostredí. Významne sa prejavovali vo forme podpory vzdelávania, umenia a kultúrneho mecenášstva. V mestskom prostredí sa humanistické myšlienky šíрили predovšetkým v mestských školách. Zároveň sa 16. storočie u nás stalo obdobím intenzívneho prenikania myšlienok reformačného hnutia, ktoré sa prejavilo aj v rôznych radikálnych formách. V druhej polovici 16. storočia sa situácia vyvinula v prospech umiernennej reformácie, vychádzajúcej z učenia Martina Luthera, zhrnutého v augsburskom vyznaní z roku 1530. Prínosom reformácie bolo aj to, že širším skupinám obyvateľstva jazykovo priblížila myšlienky kresťanského humanizmu, kládla dôraz na ich vzdelanie a zmenila zameranie vzdelania. Humanizmus a reformácia mali silný vplyv na determinanty kultúrneho vývoja Slovenska až do konca 18. storočia. Všetky dôležité prúdy hýbajúce ranonovovekou spoločnosťou, či už išlo o humanizmus, reformáciu, alebo o protireformáciu, kládli dôraz na kvalitné vzdelanie. Vďaka tomu sa vzdelanie a školská výchova stali aj náboženskou sférou vplyvu. Školy podporovali tak magistráty miest, ako aj šľachtici a cirkvi. Šírenie a podpora gramotnosti mali vplyv i na nárast tlačovej produkcie, ktorú zabezpečovali putovné a neskôr stále tlačiarne v mestách.

Zvýšila sa umelecká produkcia humanistických básnikov píšucich po latinsky, ale objavili sa i nové žánre, napríklad historické spevy a príležitostná ľúbostná a duchovná poézia, medzi ktorej autormi boli drobní zemanovia, kňazi, učители, študenti i potulní speváci. Veľký význam malo aj to, že väčšina týchto autorov tvorila v domácich národných jazykoch a tak podnecovala ich rozvoj.

Premena človeka, jeho nárokov na život, vlastnú realizáciu i umelecké cítenie sa naplno prejavovala aj v architektúre a umení 16. storočia. V nových dielach mizol vplyv gotiky a začali prevládať renesančné prvky. Tie boli do Uhorska importované priamo z ohniska renesancie – z Apeninského polostrova, odkiaľ prichádzali architekti a umelci podieľajúci sa na výstavbe protitureckých pevností, sakrálnych budov, honosných sídel magnátov či renesančných meštianskych domov.

Doba, ktorej charakter udávali protiturecké vojny i stavovské povstania, si vynútila výstavbu špecifických šľachtických sídel – renesančných kaštieľov, ktoré zohľadňovali nielen ich fortifikačnú funkciu, ale aj pohodlie majiteľa. Pre slovenské urbánne prostredie sa stali charakteristické radnice a mestské veže (Bratislava, Gelnica, Kežmarok, Komárno, samostatne stojace mestské veže sa zachovali v Košiciach, Banskej

Bystrici, Trnave, Rožňave). No nielen verejné budovy, ale aj súkromné, meštianske domy sa postupne začali meniť. Väčšina renesančných domov mala staršie, gotické jadro a bola postavená na stredovekej parcele. Na ich fasádach i v ich interiéroch sa však použili živšie dekoračné prvky, ba aj farebnosť (napr. v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici). V Prešove sa zase zachovali domy so stĺpovými schodiskami, v Levoči domy s maľovanými drevenými povalami, v Kežmarku a Spišskej Sobote domy s kamennými kozubmi a portálmi. S príchodom renesancie sa objavila snaha o estetizáciu mestských priestorov. V severoslovenských mestách sa rozšírili podlubia domov (Žilina, Levoča, Stará Ľubovňa).

Dôležitým faktorom v rámci náboženských zápasov a predovšetkým rekatolizačného prúdu sa stala jezuitská rehoľa. Okrem mravnej výchovy a kresťanskej zbožnosti kládla dôraz na kvalitné vzdelanie, vďaka čomu na Slovensku vzniklo viacero gymnázií i univerzita založená roku 1635 v Trnave (*studium generale* s teologickou a filozofickou fakultou). Nezanedbávala sa ani sféra umenia v podobe sakrálnych stavieb či masových divadelných predstavení. *Studium generale* sa objavilo roku 1657 aj v Košiciach, o desať rokov neskôr vzniklo v Prešove významné evanjelické kolégium. Protestanti z Uhorska navštevovali zväčša protestantské nemecké univerzity, pričom protestantské školstvo už koncom 17. storočia prežívalo krízu, čo ilustruje aj skutočnosť, že na začiatku 18. storočia zostalo funkčných už len desať protestantských gymnázií. Celé 16. storočie zápasili s problémami aj katolícke rehole. Rehoľa františkánov zostávala (popri krátkom pôsobení jezuitov) dlhý čas jedinou v Uhorsku. Až v 17. storočí vznikli ďalšie rehole, ktoré boli zamerané na výchovnú a charitatívnu činnosť. To isté platilo pre ženské rehole, z ktorých v Uhorsku pôsobila iba rehoľa klarisiek, ostatné začali prichádzať až v rámci katolíckej obnovy v 17. storočí.

Satmárskym mierom sa roku 1711 skončilo posledné a najväčšie stavovské povstanie v dejinách Uhorska. Jeho dejiskom bolo predovšetkým Slovensko, a to so všetkými dôsledkami pre stav hospodárstva aj obyvateľstva. Hoci nastalo obdobie mieru, dozvuky povstania v Uhorsku rezonovali ešte veľmi dlho. Slovensko však napriek tomu zažívalo obdobie konsolidácie spoločenských, kultúrnych a hospodárskych pomerov. Bolo zbavené nájazdov Osmanov a vojenských akcií povstaleckých i cisárskych vojsk. Tie v minulosti predstavovali významný prvok spomaľujúci vývoj krajiny, ako aj silný faktor diskontinuity mnohých procesov. Hoci boje už neprebíhali priamo na Slovensku, nárastom

významu habsburskej monarchie v európskej politike bola potreba kvalitnej stálej armády aktuálna – obyvatelia ju mali udržiavať pomocou daní a dopĺňaním jej početného stavu. Relatívne pokojné 18. storočie umožnilo, aby sa udiali aj zmeny v štruktúre obyvateľstva. Dolná zem, oslobodená spod osmanskej nadvlády, sa otvorila obyvateľom preľudneného severu Uhorska. Bol to čas, keď sa začalo osídľovanie vyľudnených oblastí na juhu kráľovstva, kde Slováci zanechali nezmazateľnú stopu.

Osemnásťte storočie je zároveň obdobím, keď v uvažovaní nielen vzdelancov, ale aj bežných ľudí nadobúdala dominantnú pozíciu rozum, racionalita a snaha vedecky analyzovať, spoznávať svet. Súhrnne možno tento myšlienkový prúd označiť za osvietenstvo. Hlavným zdrojom a šíriteľom nových myšlienok bol panovnícky dvor. Pre osvietenstvo v Uhorsku bolo v tých časoch charakteristické, že jeho nositeľom bol pomerne úzky okruh ľudí, ktorý tvorili zväčša príslušníci inteligencie a šľachtici zamestnaní v štátnych úradoch. Reformy, také typické pre 18. storočie, sa uskutočnili v osvietenskom duchu s cieľom prekonať hospodárske a kultúrne zaostávanie ríše, všeobecne ju pozdvihnúť a zvýšiť jej životaschopnosť. Každý vojenský konflikt totiž preveril schopnosť štátu nakladať so svojím prírodným i ľudským potenciálom vo vlastnom záujme. Štát preto preberal do svojich rúk širokú škálu riadenia – hospodárstvo, reguláciu vzťahu zemepán-poddaný, systém vzdelávania a budovanie moderného školstva, osvety, zdravotníctva aj iných sfér života spoločnosti. V tomto spoločenskom kvase sa postupne začala deštruovať feudálna spoločnosť, pre ktorú boli typické stavovské výsady, a začala sa rodiť spoločnosť moderná, občianska, v ktorej sú si pred zákonom všetci rovní. Zároveň sa na scénu prihlásilo národné uvedomenie, hľadanie vlastných koreňov, spoznávanie svojho pôvodu, jazyka, kultúry.

Uhorská šľachta uzavretím Satmárskeho mieru zakonzervovala svoje privilégia výmenou za upevnenie postavenia habsburskej dynastie v Uhorsku a pozvoľnou snahou zapojiť Uhorské kráľovstvo do systému vzťahov v rámci celej monarchie. V tejto súvislosti išlo najmä o hospodársky a politický systém. Kráľ Karol III. pri presadzovaní svojich centralizačných cieľov postupoval nenásilne a vzhľadom na historické skúsenosti s uhorskou šľachtou aj obozretne. Na medzinárodnom poli bol nútený vzdať sa španielskeho dedičstva v prospech francúzskeho kandidáta na trón. Aj to bol jeden z dôvodov, prečo vydal dokument nazvaný *Pragmatická sankcia*, ktorý definoval nedeliteľnosť monarchie,

jej podriadenosť rodu Habsburgovcov a určoval nástupnícky poriadok. V ňom bolo zakotvené, že moc v ríši sa môže odovzdávať aj po ženskej rodovej línii.

Týmto aktom Karol III., ktorý zomrel bez mužských potomkov, umožnil svojej 23-ročnej dcére Márii Terézii nastúpiť na trón habsburskej ríše. Mladá panovníčka však onedlho musela čeliť neuznaniu tohto aktu a vojenskej konfrontácii s viacerými rivalmi. Dlhoročný konflikt, nazývaný vojna o habsburské dedičstvo, v ktorom bola nútená obhajovať svoje nároky na trón, i tzv. sedemročná vojna odhalili zaostalosť ríše a jej slabú efektívnosť. Cestou, ako dohnať okolité štáty, predovšetkým ambiciózne Prusko, boli reformy.

Prvoradý cieľ predstavovalo zriadenie stálej a bojaschopnej, dobre vycvičenej armády, ktorú navyše bolo treba neustále dotovať veľkými objemami finančných prostriedkov. Keďže Márii Terézii sa nepodarilo zdaniť uhorskú šľachtu, pozornosť začala venovať poddaným. Práve z ich radov totiž pochádzali muži verbovaní do vojska. Aby zabezpečila stabilné a uspokojivé príjmy z poddanských hospodárstiev, panovníčka razantne vstúpila do vzťahu medzi zemepánom a poddaným. Koncom 60. rokov 18. storočia uskutočnila tzv. urbársku reguláciu, v ktorej bol nehnuteľný poddanský majetok – oráčiny, lúky a pasienky – zapísaný do celokrajinského urbára. Na základe tohto súpisu sa potom stanovili povinnosti poddaných voči zemepánom. Urbárska regulácia prispela k tomu, že poddaní mohli pravidelne odvádzať stabilnú štátnu daň. No tam sa tereziánske reformy neskončili. Kráľovná zaviedla opatrenia na oživenie hospodárstva, predovšetkým na podporu remeselnej výroby. Začali sa zakladať prvé (najmä textilné) manufaktúry, v ktorých sa už uskutočnila deľba práce a mohli zamestnať aj vyše tisíc robotníkov. Boli omnoho pružnejšie a efektívnejšie ako tradičná cechová výroba. Veľká pozornosť sa upriamila na osvetu, kde kľúčovú rolu zohralo školstvo a cirkev. Pozornosti neuniklo ani verejné zdravotníctvo, ktoré malo tiež veľký význam.

Uhorské školstvo bolo do jeho reforiem budované na konfesionálnom princípe, nemalo jednotný charakter, malo rôznu kvalitu a organizačne spadalo pod cirkev. Najvýznamnejšiu úlohu v pedagogickej sfére zohrávala jezuitská rehoľa, ktorá riadila vyše polovice gymnázií v Uhorsku aj dve uhorské univerzity (v Trnave a Košiciach). Popri nej pôsobili v školstve rehole piaristov, františkánov, uršulínok a notredamiiek. Napriek formálnemu konfesionálnemu mieru prebiehala neustála rekatolizácia

(nútená účasť protestantov na katolíckych obradoch, vylúčenie z istých pracovných pozícií a pod.). Katolicizmus bol štátnym vierovyznaním, čo iné konfesie znevýhodňovalo. V čase násilnej protireformácie viaceré protestantské školy zanikli alebo stratili úroveň.

Štátne záujmy sa nie vždy zhodovali s predstavami a cieľmi cirkevných autorít. Štát preto už roku 1735 zriadil v Banskej Štiavnici školu, ktorej cieľom bolo vychovať novú generáciu odborníkov pre potreby štátnych banských podnikov. Na jej čelo bol vymenovaný významný kartograf a matematik Samuel Mikovíni. Začiatkom 60. rokov 18. storočia vznikla v Banskej Štiavnici Banícka akadémia – vyššia odborná škola, ktorá dosiahla takú úroveň, že sa stala prototypom pre technické vysoké školy v celej Európe. Pri škole bolo moderné chemické laboratórium, kam chodili robiť pokusy aj zahraniční vedci. Absolventi školy sa uplatňovali v praxi doma i za oceánom. Ťažba a spracovanie drahých kovov vyžadovali neustále nové technické inovácie, aplikovanie vedeckých poznatkov. Preto sa už v 20. rokoch 18. storočia na čerpanie banskej vody z veľkých hĺbok využívali atmosférické banské stroje.

I fungujúce inštitúcie, akými boli univerzity, museli prejsť zmenami. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity bola zreorganizovaná, vznikli na nej nové prírodovedné katedry, dokonca aj observatórium. Naprojektoval ho astronóm Maximilián Hell, ktorý uskutočnil výpravu na dánsky ostrov, kde pozoroval prechod Venuše popred slnečný disk. Astronomické pozorovania a ich výsledky publikoval tak vo vlastných dielach, ako aj v zahraničných vedeckých periodikách. Práce profesorov na Trnavskej univerzite z odboru filozofie zohrali dôležitú úlohu v jej rozvoji. Roku 1765 sa v Trnave začalo i štúdium medicíny, vyučované na fakulte s piatimi katedrami. Jej profesori a absolventi sa tiež zapájali do vedeckého života, príkladom toho bol nový, priekopnícky medicínsky odbor – sociálna hygiena a zdravotníctvo. Profesormi na univerzite sa mohli stať nielen príslušníci jezuitskej rehole, ale aj laici. Keďže univerzitu prevzala do svojej správy kráľovná, jezuitská Trnavská univerzita bola poštátnená. Roku 1777 bola presťahovaná do Budína, z ktorého sa formovalo nové politické centrum Uhorského kráľovstva. Odchod univerzity z Trnavy mal negatívny vplyv na kultúrny, vedecký a spoločenský život na Slovensku. V tom istom roku panovníčka vydala školské nariadenie *Ratio educationis*, ktoré vytvorilo jednotnú školskú sústavu od základných (triviálnych) škôl až po univerzitné štúdium. V ňom bol komplexne riešený študijný program aj disciplína a normy pre

telesnú, rozumovú a mravnú výchovu na katolíckych školách. Školská správa umožňovala prístup na katolícke školy aj nekatolíkom, pričom ich konfesia im nemala byť na ujmu. Zavádzali sa pokrokové tendencie a moderné pedagogické postupy. Cieľom výchovy bol praktický a svojmu postaveniu primerane vzdelaný jednotlivec.

Osemnásťe storočie bolo prelomovým aj pre vedu a techniku. Strategickým cieľom štátu bolo poznať bohatstvo, zdroje a osobitosti, ktorými disponoval. Tejto myšlienke sa podriaďoval aj výskum prírodných vied. Pozornosť sa venovala minerálnym prameňom, ich liečivým účinkom, mineralógii, rudnému baníctvu, speleológii, botanike a pod. Vzrastal záujem o prieskum neprebádaných lokalít a pohorí, najmä Tatier a rudohorí. Zintenzívnila sa astronomická a meteorologická činnosť.

Pozornosti neunikalo ani obyvateľstvo, jeho reč, zvyky, antropologické vlastnosti, predispozície, mentalita a zručnosti. Medzi popredné osobnosti uhorskej vedy, ktoré sa venovali vlastivednému výskumu, patrili polyhistor Matej Bel. Združil okolo seba skupinu spolupracovníkov, ktorých spoločným dielom boli mnohohväzkové *Notície*, obsahujúce dobové poznatky z oblasti prírodných pomerov, dejín a súčasnosti jednotlivých stolíc Uhorského kráľovstva.

Osemnásťe storočie je vo vede obdobím, keď sa zintenzívnil historický výskum, pričom v historiografii nastalo nové, tzv. kritické obdobie. Badateľný je ústup od kronikárskeho spracovania historických udalostí, vychádzajúceho z biblických a antických zdrojov. Začal sa výskum listinných a naračných prameňov. Už od 17. storočia prebiehal výskum začiatkov kresťanstva v Uhorsku, pričom sa oživila veľkomoravská tradícia a koncept autochtónnosti Slovákov. Zároveň vznikali prvé obrany pred dehonestáciou Slovákov ako jedného zo štátotvorných etník Uhorska. Zo slovenskej strany sa formulovali argumenty oprávňujúce rovnoprávne postavenie slovenskej šľachty a meštianstva v rámci uhorského politického národa. Vidieť to aj v prvej politickej obrane Slovákov z Trenčína a Trenčianskej stolice proti útokom uhorskej šľachty z pera Jána Baltazára Magina, dubnického farára. Ján Baltazár Magin, Matej Bel a Samuel Timon sú tvorcami tzv. pohostinnej a zmluvnej teórie. Podľa tohto konceptu Maďari po príchode na územie Uhorska v 9. storočí splynuli s miestnym obyvateľstvom, čím vznikol jeden ľud a jeden uhorský národ – *natio hungarica*, ktorý je tvorcom spoločného štátu. V obranách je vyjadrený odpor proti tomu, aby sa *natio hungarica* stotožňovalo s *natio magyarica*, pričom osud Slovákov bol osudovo

zviazaný s Uhorským kráľovstvom. Popri národnoštátnom koncepte sa formovalo i povedomie o delení „národa“ Slovanov na jednotlivé kmene a slovanského jazyka na nárečia. Typickým reprezentantom tejto etapy tvorby slovenskej ideológie bolo latinské dielo Juraja Papánka *História slovenského kmeňa*. Autor v ňom predstavil slovenské dejiny od biblických čias po súčasnosť, pričom publikoval mená a chronologické tabuľky fiktívnych slovenských kráľov až po Svätopluka. Bol zástancom autochtónnej teórie, podľa ktorej je Panónia pravlast'ou všetkých Slovanov a Slováci sú ich priami potomkovia. Ako jediní si podľa neho zachovali pôvodný názov a slovenský jazyk označil za najzachovanejší a najčistejší zo všetkých slovanských jazykov. Napriek svojim nedostatkom Papánkovo dielo výrazne ovplyvnilo slovenských vzdelancov aktívnych v prvej fáze národného obrodzenia.

Hoci bol raný novovek predovšetkým do ukončenia stavovských povstaní mimoriadne búrlivým obdobím, v priebehu 18. storočia sa situácia v Uhorsku stabilizovala a umožnila jeho ďalší rozvoj. Na Slovensku vznikla prevažná časť umeleckých hodnôt Uhorska (predovšetkým v oblasti architektúry, výtvarného umenia, plastiky a pod.). Slovensko si spolu so Sedmohradskom udržalo status najurbanizovanejšej časti Uhorska, pričom mestotvorný proces tu pokračoval aj v 18. storočí. Slovensko sa v rámci Uhorska vyznačovalo vyššou mierou hospodárskej rozvinutosti ako ostatné jeho časti (baníctvo, cechy, manufaktúry, technické novinky, formy spolčovania). Tento fenomén zase spôsobil, že v slovenskej populácii sa vyskytoval nadpriemerný podiel mestského obyvateľstva, remeselníkov, námezdné pracujúcich. Počas 16. – 18. storočia tu pôsobili vyššie katolícke a evanjelické vzdelávacie inštitúcie s celouhorským významom.